

Moraalisia nautintoja – moraalisesti perustellun arvioinnin jäljillä

Ilpo Laitinen

JOHDANTO

Arvioinnin etiikka on tutkimusalueena vasta löytymässä eikä arviointietiikan teoreettista materiaalia ole juurikaan julkaistu. Arvioinnissa etiikka on painottunut lähinnä arvojen määrittelyyn kielen tasolla. Onkin perustellumpaa puhua arvojen määrittelystä kuin todellisesta arviointietiikan konseptistä tai mallista. Jokainen arvioitsija on työssään erilaisissa valinnan tilanteissa. Kukaan ei voi ohittaa sitä vastuuta, mikä syntyy siitä, ettemme voi siirtää millekään itsemme ulkopuoliselle meitä determinoivalle standardille tai määreelle valintaa siitä, miten toimimme.

Arvojen määrittely ei tee vielä niistä eettistä toimintaa tai luo perustaa moraaliseen justifiikaatiolle. Moraalinen harkinta ja moraalisesti perusteltu valinta nousevat arviointityössäkin konkreettisten tilanteiden ratkaisemisesta yleisten eettisten periaatteiden pohjalta. Arvioijan oma valinta ja harkinta on tällöin avainasemassa. Arvot sanoina tai sanaluetteloina eivät vielä osoita tapaa niiden käytännön soveltamiseen. Yleisinä periaatteina jotkin sanat tai sanaluettelot ovat usein melko väljiä ollakseen todellisia moraalisen harkinnan periaatteita hahmottavia tekijöitä. Arvioinnissa ei ole olemassa absoluuttiseen moraalikoodiin perustuvaa toimintaa 'tapana'.

Moraalikielen riski on siinä, että se esittelee ei-persoonaan liittyviä kuvauksia, vaikka viime kädessä arvojen toteuttaminen on aina subjektiivinen teko. Teorioiden ja mallien tehtävänä on tästä huolimatta antaa välineitä hahmottaa periaatteita oman valinnan pohjaksi, koska pelkkä intuitio ei riitä moraalisen harkinnan perusteeksi. Moraalisten ratkaisujen tulee olla siis jotenkin justifioitavissa, osoitettavissa mihin periaatteisiin ne liittyvät ja miksi.

Tämä teksti esittelee viimekädessä siis mallin, joka toimii parhaimmillaan arvioijan arviointityön moraalisen harkinnan periaatteina. Malli ei pyri

esimerkiksi ratkaisemaan relativististen ja objektivististen teorioiden välistä kiistaa, vaan tuomaan arviointityön taustalle arvojen hahmottamisen ja arvioijan valinnan tukirakenteita. Samalla on syytä huomauttaa, että sekä relativistinen että objektivistinen teoria juontuvat kuitenkin moraalista harkinnasta.

Tämän esityksen malli lähtee arvoista, joissa ratkaisevaa on niiden vastavuoroisuus ja samanaikaisuus. Samalla kun itselle annetaan oikeuksia niin niitä luovutetaan myös toiselle. Tämä affirmatiivisen etiikan ajatus on tässä tekstissä taustalla käsiteltäessä tasa-arvoisesti ja vastavuoroisesti tilaajaa ja arviointityön kohteena olevaa, tuloksen julkistamista, arviointiprosessia sekä arvioitavan kokonaisuuden laajempaa sosiaalista kontekstia.

Tämä työ on saanut alkusysäyksensä Suomen arviointiyhdistyksen (Finnish Evaluation Society - FES) arvojen määrittelyprosessista, mutta laajeni koskemaan arvioinnin arvoja ja arvioinnin etiikkaa yleensä. Tässä artikkelissa the Balanced Scorecard tuodaan esiin lähinnä esimerkkinä sen tuntevalle arvioitsijalle tämän mallin arvokenttien keskinäisistä suhteista. BSC:n ansioksi on luetava samalla sen lähteminen arvoista ali sen mitaroitu instrumentaalinen kehä tulisi peilata sen arvoydintä vasten. BSC:n esimerkin avulla tässä työssä voidaan osoittaa niitä periaatteita, joita arvioitsijan olisi hyvä ottaa moraalisen harkinnan mielessä huomioon esimerkiksi omaa itseään, sitoutumistaan ja osaamistaan koskevista kysymyksissä, arvioinnin kohteena olevan oikeuksia ja ihmisyyttä kunnioittaakseen, toiminnan ja prosessin hallintaan ja tietosuojaan liittyen sekä työn tulosten luovuttamisen ja tilaajan laillisen yhteiskunnallisen aseman hyväksymisen kannalta.

Siten tässä työssä yksittäisiä arvoja tai arvojen sanaluetteloa tärkeämpää on hahmottaa sellainen moraalisen harkinnan kehys, malli jota vasten arvioitsija voi peilata arvovalintojaan ja

-periaatteitaan arviointityössään.

ARVOTEORIAA

Arvot ovat muodostuneet yhdeksi viime vuosien kuumista keskustelun aiheista. Kehityskulkuun ovat osaltaan vaikuttaneet liike-elämän eettiset haasteet sekä laatuajattelun ja -johtamiseen liittyvät holistiset mallit. Erilaiset organisaatiot ovat ajautuneet määrittelemään omia arvojaan erilaisin valmiuksin ja menetelmin. Helposti arvot ovat redusoituneet niiden määrittelyn prosessiksi, jolloin arvot on olemassa, mutta niihin liittyviä vastuuta ja koko organisaation virittäytymistä niiden mukaan ei ole välttämättä tapahtunut.¹

Määriteltäessä arvot yleisesti vain organisaation arvoiksi, arvot toteutuvat pahimmillaan josakin muualla kuin yksilöiden valinnoissa. Niistä tulee esimerkiksi organisaation toimintaperiaatteita muistuttavia yleisohjeita ilman yksilötason valintaa ja omaa vastuuta. Arvot eivät välttämättä ota kantaa niihin yhteiskunnallisiin rakenteisiin ja institutionaalisiiin kehyksiin, joihin organisaatio on asemoitunut. Siten organisaatioiden eettinen keskustelu on painottunut sisäisiin eettisiin ohjeisiin tai toimintaperiaatteisiin. Tällöin erityisen vähäiselle huomiolle ovat jääneet organisaation toimintahorisonttiin, kontekstiin liittyvät eettiset näkemykset.

Arvokeskustelu on jakautunut moniin eri koulukuntiin ja arvofilosofisiin oppiritoihin. Viime aikaisissa soveltavan etiikan keskusteluissa keskiöön on noussut käsitys oikeuksista, jolloin mm. hyvä, paha, hyveellisyys, oikea ja väärä ovat jääneet vähemmälle huomiolle.² Samalla on noussut pinnalle autonomian käsite eri ulottuvuuksiin. Alun perin autonomialla viitattiin enemmänkin valtion tai yhteiskunnan ominaisuuteen, ei juurikaan yksilöiden.³ Esimerkiksi Kantilla autonomia oli jo yksilöön painottunut ja rationaaliseen tahoon liittyvää.⁴ Nykyisin autonomiaa käytetään usein synonyymina suvereeniuden käsitteelle.

Arvokeskustelujen koulukuntataisteluihin lukeutuvat myös yksilön vapautta ja perfektionistista etiikkaa korostavat näkemykset.⁵ Vapautta propagoivat tulkinnat korostavat mm. valinnan oikeutta, vapauden ehdottomuutta sekä eritavoin määriteltyä autonomisen yksilön vastuuta. Tätä tulkintaa vastustavat näkemykset puolestaan esittävät mm. että oikeudenmukaisuus ei ole vain mene-

telmä, vaan on oltava olemassa jokin kriteeri, jota vasten se peilautuu. Samoin tämän tulkinnan mukaan perfektionistisen etiikan hylkääminen johtaa kehäpäätelmään, jossa autonomian turvaaminen edellyttää autonomian olemassaoloa. Täyden vapauden antaminen ilman mitään "hyvän elämän" mallia, universalisoituvuutta, johtaa etiikan nihiloitumiseen, koska "do as You please" -etiikka ei voi päteä, kun ihmiset joka tapauksessa toimisivat niin ilman mitään ohjettaakaan. Arvotyöskentelyssä universalisoitumattomat arvot implikoivat metodologista individualismia. Tämä on taas läheistä sukua sille atomismille, jossa kokonaisuus ymmärretään osien kautta eikä päin vastoin.

Oikeudenmukaisuuteen on perinteisesti liitetty vastavuoroisuuden eli retribuution ajatus. Varhaisimmassa tulkinnassa oman edun tavoittelu oli epäoikeudenmukaisuutta. Näkemyksen mukaan oikeudenmukaisen ihmisen toimista on hyötyä itselle ja muille. Tähän hyve-etiikkaan kuuluu yhteisöllisiin ja hyviin päämääriin pyrkivän ihmisen erehtyväisyys ja heikkotahtoisuus. Tämä luo tarpeen ja oikeutuksen normien, sääntöjen ja lakien luomiseen ja määrittämiseen.⁶

Kaikkeen käyttäytymiseen kuuluu määrittämätön ennuste "moraalisesta toiminnasta", joka perustuu "oikean" tilanteen puuttumiseen ja jota ei voida kausaaliväitteenä tarkistaa. Oikean ja parhaan teon ohjautuvuuden mittaamisessa on kaksi ulottuvuutta, joista ensimmäinen on uskomus, että teko on paras ja oikein ja toinen, että teon tekeminen tukee uskomusta sen oikeellisuudesta ja paremmuudesta.⁷

Esimerkiksi BSC:n (the Balanced Scorecard) ytimeen kirjoitetut arvot eivät vielä kerro, miten ne muutetaan teoiksi tai miten kyseisessä organisaatiossa työskentelevä ihminen on niihin tekemisissään sitoutunut. BSC voidaan nähdä tasapainon hakuna vain instrumentaalisen kehän palojen välille, vaikka malli tarjoaa hyvän mahdollisuuden tasapainottamiseen myös ytimen ja systeemin kehän välillä. Parhaimmillaan BSC on erityisen toimiva väline myös arvotyöskentelyyn. Tämä kuitenkin edellyttää, että systeemisen kehän tietoa peilataan myös ytimen arvoidealeihin. Arvot ovat tällöin eräänlainen "a ghost in a machine", joita vasten tasapainotus tapahtuu. Arvojen ydinasema edellyttää tällöin myös sitä, että ne eivät ole vain johdon hallinnoinnin väline, vaan niissä toteutuu vastavuoroisuus sekä toiminnan ja tekojen equilibrium.

Teon equilibriumin teoria on kuvaus siitä, kuinka pelkkä teko ja sen seuraus toimivat arvottavina tekijöinä persoonista riippumattomina. Tiedämme esimerkiksi jonkin teon seuraukset ja teemme sen riippumatta sen asettumisesta omaan persoonaamme nähden. Equilibriumiin liittyy myös, että teko säilyy arvoltaan samana, vaikka tekevä henkilö tietää sen seuraukset. Tällöin esimerkiksi oikea teko ei jää tekemättä siksi, että sillä saattaa olla haitallisia vaikutuksia siihen mitä tekijä itse on tai missä asemassa toimii.⁸

Käsityksemme arvoista on, että niitä on, ne ovat liitettävissä toisiinsa ja on arvoihin kuuluvaa (arvoarvostuksellista) kytkeä niitä toisiinsa. Näin ollen voimme kysyä, mikä on oikeiden arvojen yhteen liittämisen arvo.

Minun arvoarvostelmastani riippuu, millaisen käytöksen omaksun suhteessa muihin ja suhteessa heidän arvoihinsa. Ratkaisevaa on moraalinen veto ja moraalinen työntö. Kaikki etiikka on harmonista, jos veto ja työntö ovat yhtä suuret. Kun henkilö käyttäytyy moraalisesti eikä vain toimi sen mukaan, mikä sattuu olemaan moraalisesti oikein (aksidentaalisesti), hänen toimintansa täytyy olla kytkeytynyt moraaliseen vetoon. Henkilö tekee siis teon sen vuoksi, että se on moraalisesti oikein.

Organisaatiossa olevien ihmisten toiminta arvojen mukaisesti ei voi olla uhraus. Moraalifilosofit ovat pyrkineet osoittamaan, että meidän rationaaliseen itsekunnioitukseemme ja -kiinnostukseemme kuuluu käyttäytyä ja toimia moraalisesti. Samoin useimmat meistä uskovat, että olemme erehtyväisiä ja hyväksymme tämän totuutena. Samalla yleisesti hyväksytään, että arvojen vastaisuus tai moraalittomuus johtaa yleensä arvosanktioihin. Arvosanktion perusta on sen yhtenäisyyttä ja yhteyttä rikkovassa luonteessa, johon sen sijaan moraalisesti arvokas ja hyvä johtaa. Keskinäisyys ja yhteys lisäävät ja luovat arvoa.

Tähän perustuen arvot eivät ole entiteettejä tai muita rakenteita. Arvoilla on ainoastaan ulottuvuussuuntia. Arvo asettaa järjestyksen asioille, teoille, asiointiloille jne. ja jokaisen ulottuvuussuunnan, joka on perusulottuvuutena erillisille arvoille, on oltava kohti kyseistä järjestystä. Arvojen "tehtävä" meille on, että me olemme arvostelemassa niitä. Arvot eivät ole meille irrallisia.

Syntynyt keskustelu on terve kulkusuunta, koska arvojen ei tulisi olla vain moraalifilosofien

pohdinnan aluetta. Lopulta kuitenkin kaikki toimivat joidenkin arvokäsitysten mukaan enemmän tai vähemmän perustellusti tai teorialtietoisesti.

Arvotyöskentelyn "deduktiiviseen strukturiin" liittyvä vaikeus on saada siitä hyväksyttävä ohje yksittäisiin tilanteisiin. Tämä absoluuttisen ohjemotiivin ongelma on tuttu esim. lakimiehille monista erilaisista yksittäistapauksista. Samalla ei kuitenkaan monien mielestä voi olla varauksetonta yleistä toimintaprinsiippiä, jonka oikeellisuuden voisi luottaa.

ARVIOINNIN ARVOMALLI

Arvioinnin arvot muodostavat perustan, jonka avulla arvioinnin arvotyöskentelyä voi mallintaa. Keskeisiksi elementeiksi siinä muodostuvat equilibriumin periaate, vastavuoroisuus, BSC-pohjaisuus ja mahdollisuus arviointitilauksen arvopohjaiseen tarkasteluun ennen sopimuksen tekoa tai siihen suostumista.

Arviointi sisältää neljä tärkeää arvokenttää. Nämä kentät ovat arvioinnin tekijä, arvioinnin kohde, arvioinnin tekemisen tavat ja arvioinnin tilaaja. Kaikkiin näihin kenttiin liittyy vastuita ja oikeuksia, jotka pohjautuvat arvoihin. Näiden arvokenttien taustalla on neljä ontologista kategoriaa: oleminen (being), vuorovaikutus ja kanssaoleminen (interaction), tekeminen (doing) ja omistaminen (having).

Arviointia tekevällä on velvollisuuksia ja oikeuksia koskien omaa itseään, tekemistään ja vuorovaikutteisuuksiaan. Näitä ulottuvuuksia voidaan normittaa. Malli voi toimia moraalisen harkinnan pohjana arviointityön ja siihen liittyvän tilauksen yhteydessä. Tilajaalla on vastuu tiedon käyttämisestä arvioinnin valmistuttua sekä ennen kaikkea sen vaikutuksista organisaatioon. Kyseisestä vastuusta ei juuri voi normittaa, mutta tämän mallin mukaisesti sitä voi silti ohjeistaa.

Oleminen liittyy tässä mallissa BSC:n systemisen kehän resursseihin, vuorovaikutus liittyy uudistumiseen, tekeminen liittyy prosesseihin ja omistaminen liittyy tuloksiin, vaikutukseen. Tässä tekstissä malli käydään kategoriottain läpi niin, että kunkin kategoriankohdalla käsitellään a) sen arvotaustoja, b) siitä nousevia arvoja ja c) tekijöitä, joita arviointitilauksen hyväksymisen yhteydessä tulisi ottaa huomioon.

OLEMINEN

Oleminen liittyy tahdon etiikkaan. Suuria teoreettisia kysymyksiä ovat tällöin esimerkiksi kysymykset yksilön tietoisuudesta ja tietoisuuden luonteesta sekä kysymykset yksilön vapaudesta ja valinnoista, motiiveista ja päämääristä. Eettisten koulukuntien väliseen taisteluun on kuulunut mm. käsitys autenttisuudesta. Tällöin yksilö on oman itsensä subjekti ja vuorovaikutteisten tekojen, pyrkimysten ja tapahtumien kautta tulee siksi mitä on. Jos yksilön todellinen luonne on vapaus, miten mikään eettinen ohje voi ohjata tuota vapautta? Tällaisissa ääritapauksissakin nähdään mm. autenttisuus etiikan pohjana. Ajatuksen mukaan kukin yksittäinen valinta tulisi tehdä niin, että valintaa tehdessään "kantaa koko maailmaa olkapäillään".⁹ Myös rationaalisuus on ollut keskeinen ihmistä määrittävä olottavuus. Länsimainen ihmiskäsitys on historiassaan eri tavoin pitänyt rationaalisuutta keskeisenä tekijänä.

Tahdon kysymykset liittyvät intentioiden moraalien arviointiin. Eettisenä näkökulmana on tällöin mm. käsitys siitä, mitä toiminnallaan tahtoo – yleistä hyvää vai yleistä pahaa. Equilibriumin ajatuksen liittyen arviointiin ei voi liittyä joitakin ennakkoon annettuja "tilaustuloksia", jotka ohjaavat sitä, eikä arvioinnin motiivina saa olla minäkään tahon halua kostaa toiselle tms. Tämä merkitsee, että arviointia ohjanneet vaikuttimet on tutkimuksellisesti tarkistettavissa ja ainakin periaatteellisesti kenen tahansa arviointiprosessiin kuuluneen hyväksyttävissä.

Arvo tulee itsenä olemisesta, mutta siitä ettei ole pelkästään itselle. Esim. toista arvostetaan, koska hän on ainutlaatuisen, ei hänessä olevan ainutlaatuisuuden vuoksi. Persoonan perusluonteenpiirteitä voidaan nähdä sen olevan arvoja etsivä arvohakuinen minä. Eettinen käyttäytyminen on käyttäytymistä, joka on vastuullista näille perustaville piirteille.

Arvoissa on oltava jotakin objektiivista. Ne eivät liity esim. pelkästään tekoihin tai kaksisuuntaisiin ihmissuhteisiin. Esimerkiksi toisten alistaminen osoittaa, että yhtenäisyyteen luettuina ne eivät edusta arvoa. Moraalisuus ja intentionaalisuus ovat teoissa, jotka ovat liittymistä yhteistyöhön. Yksilön oikeudet ovat funktio siitä, miten häntä tulisi kohdella suhteessa muiden saamaan ja antamaan kohteluun.

Yksilön, kenen tahansa henkilön, käsitys "parhaasta" ja moraalisisimmasta suuntaa elämiseen ja toimimiseen tätä käsitystä kohti ja sen mukaisesti. On kuitenkin tehtävä ero sen välille, mikä on elämälle hyväksi ja mikä taas henkilölle tietynä hetkenä näyttää hyvältä määrättyissä tilapäisissä tai satunnaisissa tilanteissa ja olosuhteissa.

Arvioinnin mallin ihmiskäsitykseen kuuluu arvoulottuvuuksina käsitys vapaudesta, tasa-arvosta, rehellisyydestä ja luottamuksesta. Arvioitsija on oikeudenmukainen, rationaalinen ja pätevä arviointityöhön. Näihin arvioinnin moraalisiin periaatteisiin kuuluu myös arviointiprosessin vuorovaikutukseen liittyviä velvollisuuksia ja tilaajaan liittyviä arvoulottuvuuksia.

Oikeudenmukaisuus, rationaalisuus ja pätevyys merkitsevät puolestaan mm. osaamista (validisuus, tarkistettavuus, ammattitaito, systemaattisuus, perusteellisuus), arvioinnin tieteellistä pätevyyttä sekä tieteellisesti hyväksyttävällä tavalla toimimista. Arviointi on objektiivista eli kerättyyn tietoon perustuvaa ja puolueetonta.

Arvioitsija ei suostu yhteiskunnallisesti epäeettisiin (esim. kohteen lainvastainen toiminta) toimeksiantoihin ja arviointi tehdään sopimuksen pohjalta. Sopimuksessa otetaan huomioon seuraavia tekijöitä:

- arviointiin liittyvän tutkimusvapauden kertominen tilaajalle: oikeus määrittää laatuvaatimukset (arvioinnin laajuus ja työhön varattavat resurssit vastaavat toisiaan, laajuuden peitto riittää arvioinnin mahdollisimman virheettömiin tuloksiin ja sovitusti riittävä pääsy tarvittavaan tietoon)
- aikatauluista sopiminen
- tulosten julkaisutapojen, julkaisuajankulun ja julkaisujen laajuuksista sopiminen
- käyttövaatimus eli sopimus arvioinnin käyttötarkoituksesta
- tutkimusta varten kerättyä tietoa ei missään vaiheessa – ei myöskään arvioinnin valmistuttua – luovuteta tilauksen ulkopuoliseen käyttöön tai muihin tarkoituksiin kuin alkuperäinen tilaus edellytti

VUOROVAIKUTUS

Yksilöstä ja hänen elämänsä laadusta ei voi puhua ilman yhteisöä, jossa yksilö elää. Monella

tapaa yksilön minuus toteutuu sinuudessa. Tällöin yhteisö ei ole vain väline, vaan myös aito tapa elää todeksi omaa ihmisyytään sen kaikissa ulottuvuuksissa. Demokraattista, tasa-arvoisuutta korostavan, ajattelutavan perusta on juuri siinä, että kaikki kantavat vastuuta näistä valinnoista, joiden vaikutukset lopulta ulottuvat omaa itseä laajemmalle.

Yhteisöetiikkaa on monenlaista. Pääsuuntauksina ovat yksilökeskeinen yhteisöetiikka, jossa painotetaan individualismia, joka merkitsee samalla vastuullisuutta suhteessa yhteisöön. Tähän vastuullisuuteen kuuluvia velvollisuuksia ovat esim. elämän ja toisen oikeuksien kunnioittamisen, itsemääräämisoikeuden ja oikeudenmukaisuuden periaatteet. Pohjimmiltaan yksilöiden oikeudet ja velvollisuudet perustuvat ihmisarvon ajatukselle, jonka mukaan kaikki ovat saman arvoisia.

Yhteisökeskeinen yhteisöetiikka painottaa nimensä mukaisesti yhteisöä. Yhteisöeettiset tulkinnot korostavat kokonaisuhyvän periaatetta, ja niiden tavoitteena on mahdollisimman monelle koitua saman luontoinen hyöty. Oikeudenmukaisuus on yhteisöetiikankin ydinajatuksia. Tällöin esimerkiksi yhteisöllisiin hyvän pyrkimykseen kuuluu huonoimmassa asemassa olevien aseman tasaava parantaminen.¹⁰

Moraalifilosofian yhteisökysymyksiin liittyvät näkemykset perustuvat laajaan ja vuorovaikutteiseen osallistumiseen. Yleensä näihin näkemyksiin kuuluu, että käytännön eettiset sovellukset syntyvät tavalla tai toisella yhteisesti hyväksytyntä harkintaprosessin tuloksina. Näkemykset ajavat siten tavoitetta, jonka ihanteena on yhteisöllisesti testatun moraalisen oikeudenmukaisuuden toteutuminen.

Yhteisöt ovat toisaalta yksilöiden suoja ja toisaalta vaatimassa oikeudenmukaisuuden toteutumista. Käsitys toisista tai "toisesta" on klassinen tietoisuuden ja moraalifilosofian päähkinä. Oleeellista on, että ne piirteet, jotka ovat yksilön subjektuuden perusta, ovat luettavissa myös "toiselle". Tällöin myös toinen on esim. vapaa subjekti ja autenttinen. Kanssaoleminen merkitsee subjekti – subjekti –suhdetta, jolloin eriasteinen alistaminen tai edes toisen määrittäminen joksikin ei ole oikeutettua. Toisen vapaa ja autenttinen minuus merkitsee tiettyä koskemattomuutta eli toista subjektia ei voi lopullisesti kielen keinoin hallita, määrittää tai tuntea. Toinen subjektina merkitsee samalla vapautta ja mahdollisuuksia;

toinen ei ole määriteltävissä olevaa raakamateriaalia, vaan toiseen liittyy vapautena esim. inhimilliseen kasvuun kuuluvia itsemäärätelyn ja uudistumisen ulottuvuuksia.¹¹

Sosiaalisen tilan tai kanssaolemisen etiikka on vastavuoroista ja vilpitöntä subjektien kohtaamista. Välittäminen, oikeudenmukaisuus ja solidaarisuus ovat tämän vastavuoroisen moraalin arvoja. Vastavuoroisuus merkitsee kykyä asettaa myös heikommassa asemassa tai uhrin asemassa olevan tilanteeseen. Tällöin esimerkiksi ihmisarvon noudattamisen periaate arvioinnissa on ehdoton eli arvioitavan integriteettiä ei loukata, vaikka arvioinnilla olisikin muita, hyödyllisiksi arvioituja seurauksia. Arvokenttä liittyy oikean ja väärän tekemisen moraaliin kanssaolemisen ja vastavuoroisuuden etiikassa.

Arviointitoiminnan moraalinen harkinta voisi pohjautua seuraaviin arviointikohteena olevia henkilöitä suojaaviin periaatteisiin:

- tietojen käsittelyn on ehdottoman luottamuksellista ja henkilötiedot tms. tuhoataan arvioinnin loputtua
- yksittäisten arvioitujen henkilöiden ei tule paljastua tai käydä ilmi lopullisesta arviointijulkaisusta tai -tekstistä
- arvioijan tulee arvioida arviointityönsä aikana, onko tutkimuksen tuottama tiedon lisäys niin arvokas, että tunkeutuminen toisen yksityisyyteen on puollettavissa
- tutkittavan suostumuksen saanti ja ns. informed consent -malli eli arvioitavalta saatavan suostumusedellytyksen noudattaminen; viimeistään jälkikäteen kerrotaan, jos on arviointi- tai tutkimustarkoituksessa tarkkailtu ko. henkilöä
- tutkittavan henkilön yhteiskunnallisella asemalla ja toiminnalla on integriteettiä supistava merkitys seuraavan kolmiportaisen asteikon mukaisesti (noudattelee Suomen Julkisen sanan neuvoston ohjeistusta): 1. merkittävät poliittiset, hallinnon tai elinkeinoelämän vaikuttajat; 2. aikalaishistoriaan kuuluvat, tunnetut ja julkisuudessa esiintyvät kulttuurin ja viihde-elämän alalla toimivat henkilöt; 3. ns. tavalliset ihmiset
- erityistä varovaisuutta ja mahdollisimman suurta pidättyväisyyttä noudatetaan tutkittavan fyysisiä ja psyykkisiä ominaisuuksia pal-

jastavien tietojen julkaisussa

Sopimukseen tämä edellä kuvattu vastavuoroisuuden arvo vaikuttaa siten, että arviointiin liittyen sovitaan myös yleisestä arvioinnin ja arvioitsijan kuulemistilaisuudesta, johon arvioitavilla ja tilauksen tekijällä on oikeus osallistua. Samoin arvioinnin tilauksen hyväksyminen edellyttää arvioinnin kohteena olleiden oikeutta kuulla arvioinnin tuloksista erikseen sovitussa laajuudessa ja muodossa. Arvioinnin tuloksiin ja tekemiseen liit-tyen tulisi keskustella myös mahdollisista konflik-tien ratkaisujärjestelmistä, joista tilaajan vastuu tulisi tilaajalle selvittää.

TEKEMINEN

Järki ja rationaalisuus ovat olleet klassisia länsimaisia ihmistä määrittäviä tekijöitä. Järjen on katsottu antavan ihmiselle kyvyn ja valmiuden valita oikean ja väärän, hyvän ja pahan väliltä. Samoin on nähty ihmisen voivan järkinsä pohjalta asettaa päämääriä ja tavoitteita. Samalla järjen on katsottu toimivan vapauden perustana - vapaa tahto sijoittuu tällöin järkevän ihmisen päämäärätietoisessa toiminnassa perusteltujen ja parhaiden mahdollisten valintojen kokonai-suuteen. Tällaisissa esityksissä vapaa tahto ja vastuullisuus ovat kulkeneet toisiinsa kietoutu-neina. Rationaalisen ihmisen taustalla on käsitys ihmisen ideaalitulasta, eräänlaisesta maksimista, johon kussakin tekemisen ja toiminnan tilassa, kaikissa valinnoissa tulisi pyrkiä. Siten järkevä ihminen toimiessaan järkevästi tekee parhaan mahdollisen valinnan, joka voisi olla yleistettä-vissä tai jonka joku toinen järkevä tekisi samassa tilanteessa.¹²

Tällöin vastuu voi pelkistetyimmillään tällöin olla vastuuta vain tekemisestä ja sen oikeelli-suudesta tai vastuuta vain tekijästä itsestään. Perinteiset humanistiset painotukset ovat koros-taneet yksilöiden eettisiä tavoitteita. Tällöin "aidon humanismin" voidaan nähdä tarkoittavan hyvän valitsemista ja pahan välttämistä.

Tiede jäljittää ja tutkii maailmaa eikä päin-vastoin. Tällöin todellisuus on tiedeyhteisöjen ja tieteen tekijöiden roolin ratkaisija vastakkaisista tulkinnoista huolimatta. Toisin sanoen todellisuus on enemmän kuin episteeminen käsite.

Näkökulmasta riippumatta on vältettävä mene-telmäkeskeistä positivismia, koska ei ole ole-massa vain valintaa, vaan on vain jonkin valinta

tai valitseminen. Millä tahansa valinnalla, on aina seurauksia, jotka yltyvät itse valinnan ulkopuo-llele.

Ammatillisesti, empiirisesti ja tarkistettavasti oikeiden asioiden oikein tekemisen rinnalle tulee nostaa tekemisen päämäärät eli tutkimisen ja arvioinnin intentionaalisuus. Arviointitoiminnan arvoihin ja ammattietiikkaan liittyen on kyllä pal-jonkin puhuttu keinojen ja päämäärien ratio-naalisuudesta, mutta ei arvorationaalisuudesta. BSC esimerkiksi sisältää systeemisen kehän instrumentaalisen puolen, mutta myös keski-össä olevan arvoulottuvuuden. Tällöin kerättä-vää tietoa tulisi jo liikkeelle lähettäessä arvioida arvoydintä vasten ja arvioida kyseisen tiedon tar-peellisuutta kokonaisuutta vasten.

Robert S. Kaplan ja David P. Norton toteavat teoksessaan *The Balanced Scorecard*, että BSC ei ole matemaattinen kaava ja siten muuttumaton tai ehdoton.¹³ Se on malli asioiden toisiinsa suh-teuttamiselle. Arvioinnissakin tulee järkevän arvi-oijan ymmärtää, että yritykset saavuttaa totuus voivat täydellisesti epäonnistua, vaikka arvioin-nin tai arviointitutkimuksen päämäärä saavutet-taisiinkin.

Uskomukset ohjaavat faktoja. Filosofisen tra-dition mukaan valtaosa teon evaluatiivisista ominaisuuksista on luonteeltaan moraalisia tai yhteisötaustaa vasten suhteutettavissa olevia.

Laadullisen tutkimuksen arvojen määrittely ja siihen liittyvä etiikka on ollut laatutyöskentelyn nouseva kehityskulku. Samalla laatutyön etiikka tai arvot heijastelevat monia muitakin ulottuvuuksia. Laadulliseen työskentelyyn liittyy element-tejä, joissa arvot ovat merkittäviä. Tutkittaessa toista subjektia, ihmistä, hänen elin- ja toimin-taympäristössään, on otettava huomioon, että tutkimisella on vaikutuksia niihin.

Arvokenttä liittyy oikeiden ja väärin asioiden moraalisiin sekä tekojen etiikkaan. Tärkeiksi arvi-oimityön arvoperiaatteiksi nousevat osaaminen, vastuullisuus, totuudellisuus ja puolueettomuus. Osaamiseen liittyy prosessien ja menetelmien hallinta. Arvioijan tulisi reflektoida omaa toiminta-ansa metaevaluatiivisesti.

Arviointitilausta vastaanottaessa tulisi ottaa huomioon ainakin seuraavia asioita:

- ongelmien, arvioinnin kehityskohteiden esit-tely sitä mukaa kuin ne tulevat tutkimuspro-cessin kuluessa esille (taustalla mm. erilaiset konkreettiset tietosuojatilanteet riippuen onko kyseessä tiedon kerääminen vai julkistami-

- nen)
- muusta väliaikainformaatiosta sopiminen
 - tutkijan ja haastateltavan keskinäisen luottamuksen luottamuksellisuusvaatimus
 - säilöttyjen tietojen ehdoton suoja
 - tulosten kertominen/julkistaminen ja toteutustavat (vastuu ja valvonta sovittu osana arviointia)
 - tasapuolisuus raportoinnissa eli vahvuudet, heikkoudet ja kehittämisalueet tulevat esiin
 - kirjallisesti esitettävien tulosten copyright ja siitä sopiminen
 - arvioijalla tilintekovastuu
 - kehittämisalueissa (erilaisten) vaihtoehtojen esittäminen
 - ratkaisujen ja päätösten tekemisen vastuu tilaajalla (tämän ohjeistus tilaajalle)

OMISTAMINEN

Oikeudenmukaisuus tulkitaan monasti organisaatioiden tai instituutioiden ominaisuudeksi sen sijaan, että se nähtäisiin kuten pitäisi, ihmisten eettisyytenä ja ominaisuutena. Organisaatiot ja instituutiot ovat vain erilaisten pyrkimysten välineitä, ne eivät voi millään tavalla korvata yksilön omaa moraalista vastuuta. Yhteiskunnan turvaama hyvinvointi ja yksilön oman moraalisen vastuun korostaminen eivät silti ole toistensa vastakohtia, vaan täydentävät toisiaan. Oikeudet eivät ole lopulta kaikki, mitä haluamme yhteiskunnan olevan. Nykypäivän instituutiot ja organisaatiot eivät esimerkiksi omista niissä toimivia ihmisiä tai tulevaisuutta. Tällöin tärkeäksi kysymykseksi nousevat vuorovaikutteisuus ja vastuullisuus organisaatioissa sekä tapa toteuttaa niitä käytännössä.

Ihmiset eivät ole olemassa organisaatiota varten, vaan organisaatio on lopulta aina (ainakin joitakin) ihmisiä varten. Tällöin organisaatio ei voi olla kuin se olisi inhimilliselle elinympäristölle ja yksilöittäin eletävälle todellisuudelle ulkopuolinen. Organisaation arvot eivät voi olla oleellisesti muuta kuin inhimilliseen arvomaailmaan ja elämysympäristöön liittyvää. Siten johtaminenkaan ei tapahdu suljetussa systeemissä.

Tilaajalla on vastuu arvioinnin pohjalta teh-

tävistä ratkaisuista ja organisaatiota koskevasta johtopäätöksistä. Toimiessaan yhteiskunnassa, osana luonnollista ihmisten elinympäristöä ja osallistumisen maailmaa yksikään taho ei voi suojautua itseään tai tulevaisuutta koskevilta kysymyksiltä. Tulevaisuus liittyy myös tiettyihin ihanteisiin, ideaaleihin, joita tulee tavoitella niiden oikeellisuuden, yhteisöllisen hyvän tai hyve-luonteen vuoksi. Tilaajallakin on moraalisia vastuita alueista, joiden kehittämiseen se parhaimmillaan aktiivisesti osallistuu. Tällaisia alueita ovat:

- Turvallisuus
- Sosiaalinen ja ekologinen kestävä kehitys
- Ihmisistä välittäminen ja ihmisarvo
- Inhimillinen kohtelu
- Lakien ja säädösten noudattaminen

KIRJALLISUUS JA LÄHTEET

- Charlton, William; Weakness of Will – A Philosophical Introduction, Basil Blackwell, Oxford 1988
- DeMarco, Joseph P. – Fox, Richard M. (edrs); New Directions in Ethics – The Challenge of Applied Ethics, Routledge & Kegan Paul Inc., New York 1986
- Etzioni, Amitai; The New Golden Rule – Community and Morality in a Democratic Society, Profile Books, Lontoo 1997
- Farrar, Cynthia; The Origins of Democratic Thinking, Cambridge University Press, Cambridge 1988
- Golomb, Jacob; In Search of Authenticity, Routledge, New York 1995
- Habermas, Jürgen; Discourse Ethics.; "Notes on Philosophical Justification". Moral Consciousness and Communicative Action, 43-115. MIT Press, Cambridge 1990.
- Kaplan, Robert S. – Norton, David P; The Balanced Scorecard, Harvard Business School Press, Boston, Massachusetts 1996
- MacIntyre, Alasdair; A Short History of Ethics, Routledge & Kegan Paul, Lontoo 1987 (1967)
- Mulhall, Stephen – Swift, Adam; Liberals & Communitarians, 2nd ed., Blackwell, 1996 Oxford
- Nozick, Robert; Anarchy, State and Utopia, Basil Books Inc., New York 1974
- Public Management, vol. 1, nr. 2 June 1999, Routledge, Lontoo
- Scruton, Roger; Modern Philosophy, Sinclair-Stevenson, Lontoo 1995
- Walzer, Michael; On Tolerance, Yale University Press, New Haven 1997

VIITTEET

¹ Kts. esim. Peter D. Steane "Cross-sectoral Comparison of Values Influencing Strategy: The case of public and non-profit education systems in Australia", *Public Management*, vol. 1, nr. 2 June 1999, pp 195-212

² Marcus G. Singer "Ethics, Science, and Moral Philosophy"; *New Directions in Ethics*, pp. 282-298

³ Kts. esim. Farrar ss. 15-44

⁴ MacIntyre, ss. 190-198

⁵ Tästä asetelmasta kts. Stephen Mulhall & Adam Swift: *Liberals & Communitarians*

⁶ MacIntyre, ss. 57-83

⁷ Kts. esim. Charlton, ss.92-113; Scruton ss. 275-279.

⁸ Equilibriumin malleista Nozick; Etzioni; Walzer

⁹ Autenttisuudesta ja tässä esimerkkinä mainitusta muodosta kts. Golomb, ss. 128-132, 149-157

¹⁰ Esim. Habermas 43-115; Etzioni 3-33, 189-216.

¹¹ Etzioni ss. 85-118, 160-188.

¹² MacIntyre, ss. 60-65.

¹³ Kaplan – Norton, *The Balanced Scorecard*, ss.34-35